

ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З НАРКОЗАЛЕЖНИМИ ОСОБАМИ USING ART THERAPY IN WORK WITH DRUG ADDICTS

У статті представлено теоретичний аналіз застосування арт-терапії в роботі з наркозалежними особами. Встановлено, що наркоманія є однією з найактуальніших проблем суспільства через свої негативні наслідки, що впливають на всі сфери життя людини. Вказана залежність є складним станом, що характеризується інтенсивною зосередженістю на пошуку та вживанні психоактивних речовин. Одним із ефективних методів, який використовується для реабілітації хворих, є арт-терапія. Лікування за допомогою арт-терапевтичного процесу знижує рівень стресу, розслаблює та руйнує бар'єри у спілкуванні.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі застосування арт-терапії в процесі реабілітації наркозалежних осіб.

Визначено, що арт-терапія включає у себе набір методів, які використовують різноманітні види мистецтва у символічному вигляді, щоб за допомогою стимулювання творчих здібностей особи коригувати різні порушення психічних процесів. Арт-терапія має терапевтичний та корекційний ефект, а також відкриває можливості для допомоги пацієнтам. Ця техніка не має протипоказань та дозволяє працювати з почуттями, що здаються непереборними. Відхід від звичного способу спілкування дає можливість особистій творчості та свободи через образи. Вибір образів є результатом внутрішніх мисленнєвих процесів, які важко передати словами. Арт-терапія допомагає розвивати творче мислення та створювати позитивні зміни, зменшує емоційну напругу та активує численні сенсорні системи. Видів такого лікування безліч: ізотерапія, фототерапія, пісочна терапія, танцотерапія, казкотерапія, музикотерапія, драматерапія, інсталяція, бібліотерапія, вокалотерапія та ін. У терапевтичній роботі з особами, які страждають від наркотичної залежності, застосовуються як індивідуальні, так і групові арт-терапевтичні техніки.

Отже, до переваг арт-терапії належать: дослідження свого внутрішнього «я»; допомога у відновленні контролю над своїм життям; можливість розслабитися, що має вирішальне значення для подолання стресів та тривоги; полегшення деяких психологічних симптомів, пов'язаних з абстиненцією та відновленням; вдоскона-

лення моторики та покращення фізичної координації.

Ключові слова: наркоманія, арт-терапія, групова терапія, індивідуальна терапія, реабілітація.

The article presents a theoretical analysis of the use of art therapy in work with drug addicts. It has been established that drug addiction is one of the most urgent problems of society due to its negative consequences affecting all spheres of human life. This addiction is a complex condition characterized by an intense focus on the search for and use of psychoactive substances. One of the effective methods used for the rehabilitation of patients is art therapy. Treatment with the help of an art therapy process reduces stress, relaxes and destroys barriers in communication.

The purpose of the article is a theoretical analysis of the use of art therapy in the process of rehabilitation of drug addicts.

It was determined that art therapy includes a set of methods that use various types of art in a symbolic form in order to correct various disorders of mental processes by stimulating the creative abilities of a person. Art therapy has a therapeutic and corrective effect, and also opens multiple possibilities for helping patients. This technique has no contraindications and allows you to work with feelings that seem overwhelming. The departure from the usual way of communication gives the opportunity for personal creativity and freedom through images. The choice of images is the result of internal thought processes that are difficult to convey in words. Art therapy helps develop creative thinking and create positive change, reduces emotional tension and activates multiple sensory systems. There are many types of such treatment: isotherapy, phototherapy, sand therapy, dance therapy, fairy-tale therapy, music therapy, drama therapy, installation, bibliotherapy, vocal therapy, etc. Both individual and group art therapy techniques are used in therapeutic work with persons suffering from drug addiction.

So, the benefits of art therapy include: exploring one's inner self; help in regaining control over your life; the ability to relax, which is crucial for overcoming stress and anxiety; relief of some psychological symptoms associated with withdrawal and recovery; improvement of motor skills and improvement of physical coordination.

Key words: drug addiction, art therapy, group therapy, individual therapy, rehabilitation.

УДК 616.89-008-056.83:615.85:7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.55.16>

Козира П.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Калька Н.М.

старший викладач кафедри
практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Наркоманія, яку часто називають розладом вживання психоактивних речовин, є складним станом, що характеризується інтенсивною зосередженістю на пошуку та вживанні наркотиків. У всьому світі вплив наркоманії є глибоким і багатограним, Україна також не є винятком. Тому вказана залежність є однією з найактуальніших проблем людства через свої негативні наслідки, що впливають на всі сфери життя людини. А саме сприяє деградації особистості, руйнуванню фізичного та психічного здоров'я людини [3, с. 61]. Наркозалежним

складно налагоджувати стосунки з оточуючими людьми, оскільки у них виникає антисоціальна поведінка, спалахи гніву, агресія, неконтрольованість емоцій, а найнебезпечнішим наслідком є схильність до суїциду [14, с. 7].

Тому організація процесу реабілітації осіб, які страждають від наркотичної залежності, – проблема, яка, на жаль, не втрачає своєї актуальності на тлі збереження тенденції до зростання кількості наркозалежних.

Одним із ефективних методів, який використовується для реабілітації хворих із залеж-

ністю від психоактивних речовин, є арт-терапія. Вважається, що арт-терапія дає вихід агресії та іншим почуттям з негативним забарвленням без будь-якої шкоди для оточуючих. Дослідження, проведені в Національному інституті охорони здоров'я США, показали, що арт-терапія як психосоматичний метод може використовуватися в комплексному лікуванні різних захворювань, включаючи наркоманію [4, с. 546].

Арт-терапія не має протипоказань та дозволяє працювати з почуттями, що видаються непереборними (страх, тривога, внутрішні конфлікти, образа, почуття провини), а також розслабляє, внаслідок чого пацієнтам стає легше спілкуватися про те, що їх тривожить. Арт-терапевтична діяльність не лише допомагає клієнтам впоратися з проблемою, але й відкриває нові, раніше невідомі інтереси в житті, які після оволодіння тими чи іншими навичками в різних видах мистецтва стають факторами заміщення реалізації особистісних потенціалів не через наркотик, а через активну творчість [10, с. 15].

Численні дослідження, проведені А. Гілрой [7], Б. Горай [10], К. Мун [17], П. Орджіллес [20] та іншими вченими, продемонстрували ефективність арт-терапії у зменшенні потягу до наркотиків і вирішенні глибинних емоційних проблем. Проте досі серед науково-практичної спільноти відсутня єдність підходів до розуміння та змісту вказаного методу.

Мета дослідження – теоретичний аналіз використання арт-терапії в роботі з наркозалежними особами.

Залежність від наркотиків – це не лише фізичне страждання, але й глибоке психологічне та емоційне випробування. Психологічні складнощі залежності є величезними та глибоко переплетеними, охоплюючи когнітивну, поведінкову та емоційну сфери. Серед наслідків вживання наркотиків виділяють [19, с. 322]:

- медичні (депресія, передозування, судоми, запалення вен, зараження крові, гепатит, СНІД);
- психічні (звикання, страхи, самогубство);
- соціальні (домашні скандали, втрата друзів, крадіжки, арешт, побої).

Кількість випадків зі смертельним наслідком, спричинених або пов'язаних із вживанням наркотиків, становить щорічно від 104 тисяч до 263 тисяч. Відповідно, на один мільйон жителів віком від 15 до 64 років припадає від 23,1 до 58,7 випадка летального результату. Більше половини випадків відбуваються внаслідок смертельного передозування. Безперечно, що головний акцент необхідно робити на профілактиці цього явища. Але якщо проблема вже виникла, потрібний комплексний підхід у вирішенні [23].

Реабілітація осіб із наркозалежністю включає у себе комплекс психологічних, медич-

них, освітніх, виховних, соціальних, трудових та правових ініціатив, метою яких є допомога залежним у їх адаптації, поверненні до соціуму та відновленні нормального життя без вживання речовин, що викликають залежність [11, с. 13]. У лікувальній та психокорекційній практиці з наркозалежними арт-терапія стала переконливим методом вирішення багатогранних проблем.

Арт-терапія є набором методів, заснованих на використанні мистецтва у символічному вигляді, які сприяють корекції порушень у різних процесах через активізацію творчого потенціалу людини [18, с. 216]. Деякі фахівці вважають, що вона вносить анонімність у психотерапевтичний процес, відповідаючи потребам клієнтів у психологічному захисті, має інтрапсихічну орієнтацію та сприяє підвищенню впевненості клієнта у своїх можливостях та кращому розумінню ним своїх переживань.

Арт-терапія має терапевтичний та корекційний ефект та відкриває множинні можливості для допомоги пацієнтам [6, с. 170]:

- дозволяє відтворити та обробити психотравмуючі події через мистецьке моделювання, даючи можливість контролювати та переосмислювати ситуацію;
- виділяє інтенсивні внутрішні переживання, перетворюючи їх на конкретний художній продукт, що слугує мостом між внутрішнім світом та зовнішнім середовищем;
- сприяє формуванню нових, гармонійних та позитивних емоційних відтінків, які можуть бути важливими для майбутнього життя особи;
- викликає креативний потенціал пацієнта, допомагаючи виявити його приховані таланти та самовираження, що сприяє самоствердженню та самооцінці особи.

Арт-терапевт спонукає пацієнта до взаємодії з образотворчими матеріалами, внаслідок цього монолог, що спочатку виникає, з переживаннями пацієнтом негативних подій у подальшому обговоренні результатів з арт-терапевтом переходить у форму діалогу. Цей вид терапії пов'язаний з усвідомленням несвідомого психічного матеріалу. Очікувані зміни визначаються власними межами індивіда, а процеси реабілітаційного методу заохочують механізми самосприйняття та самооцінки індивідуальними причинно-наслідковими змінами в мисленні.

Тобто арт-терапія створює безпечне середовище для роботи, в якому хворий почувається захищеним для того, щоб висловити свої переживання, почуття, не відчуваючи жодного тиску з боку навколишнього середовища [6, с. 159].

Методом зворотного біологічного зв'язку було показано, що процес образотворчої діяльності (малювання, ліплення) впливає на

відчуття та вегетативні реакції (температуру тіла, артеріальний тиск, пульс). Створювані образи можуть викликати насолоду, тривогу, страх, змінюючи емоційний стан та поведінку [13, с. 220].

В арт-терапії є щонайменше п'ять типів терапевтичних підходів, які задають стиль у проведенні сеансу.

Психодинамічний підхід. Спираючись на теоретичні принципи психоаналізу, цей підхід заглиблюється в підсвідоме. Тут знаходять застосування теорії Фрейда та Юнга, які підкреслюють важливість досвіду раннього дитинства та дослідження снів, фантазій і символів. У арт-терапії ці принципи можуть керуватись інтерпретацією мистецьких робіт пацієнта, розкриваючи глибинні конфлікти чи витіснені спогади [20, с. 139].

Гуманістичний підхід. Керуючись принципами гештальт-терапії, цей підхід наголошує на особистому досвіді та самосвідомості. Йдеться про життя «тут і тепер» і реалізацію свого потенціалу. В арт-терапії гуманістичний підхід може заохочувати клієнтів залучати свої твори мистецтва таким чином, щоб сприяти самодослідженню, виховувати індивідуальність та зміцнювати ідентичність [22, с. 216].

Терапія, орієнтована на клієнта. Цей підхід ґрунтується на теорії Карла Роджерса, приділяє особливу увагу потребам клієнта. Терапевт пропонує безумовне позитивне ставлення, емпатію та щирість, вірячи у внутрішній потенціал особистості для реалізації власних рішень. В арт-терапії твір мистецтва стає відображенням внутрішнього світу клієнта, а терапевтичні стосунки відіграють ключову роль у створенні безпечного простору для вираження того, що його турбує [7, с. 93].

Когнітивно-поведінковий підхід. Це більш структурований підхід, який зосереджується на виявленні та виправленні дезадаптивних думок і поведінки. За допомогою мистецтва клієнти можуть візуалізувати свої когнітивні викривлення, а терапевт може представити техніки, щоб замінити їх більш здоровими моделями. Мистецтво стає інструментом перевиховання й трансформації [7, с. 143].

Системний підхід. З цілісного погляду системний підхід розглядає індивіда у зв'язку з його ширшим середовищем. Визнаючи, що поведінка та проблеми людини можуть бути взаємопов'язані із сімейною динамікою чи суспільними конструктами, арт-терапія може включати групові сесії або залучати членів сім'ї. Створення та обговорення мистецтва може призвести до важливих відкриттів про міжособистісні стосунки та системні проблеми [18, с. 222].

Процес арт-терапії не має обмежень у загальному рівні функціонування та когнітивності здібностей і при цьому кожен отримує

рівний шанс вільного художнього вираження. Використання арт-терапії у реабілітації осіб із наркозалежністю відкриває нові горизонти для досягнення низки важливих терапевтичних цілей [16, с. 154]:

- перенаправлення агресивності та інших деструктивних емоцій у соціально конструктивний канал через мистецьке моделювання, дозволяючи особі зменшувати внутрішню напругу екологічно, створюючи малюнки або скульптури;

- підтримка та спрощення процесу лікування шляхом виявлення та обробки підсвідомих внутрішніх конфліктів за допомогою візуальних образів;

- арт-твори слугують безцінним джерелом для аналізу психоемоційного стану пацієнта;

- невербальний вияв прихованих почуттів, які пацієнт намагається приховувати, дозволяє особі краще розуміти свої емоції та переживання;

- формування довіри та співпраці між психологом та пацієнтом сприяє глибокому розумінню та підтримці в терапевтичному процесі;

- зміцнення відчуття внутрішнього порядку та контролю, які підсилюються через структурування художнього процесу;

- стимуляція та рефлексія над особистими відчуттями завдяки мистецькому досвіду, який розширює горизонти сприйняття.

За допомогою арт-терапії можна не лише виявляти приховані таланти, але і сприяти зростанню самооцінки та самоповаги особи, стимулюючи її власну креативність.

Арт-терапія пропонує багатий гобелен технік, кожна з яких спрямована на подолання залежності.

Медитація: техніки, які тут застосовуються, зосереджені на розслабленні тіла, заземленні особистості та сприянні уважності, допомагаючи протистояти хвилюванню та тривозі, які часто виникають під час лікування [20, с. 146].

Бібліотерапія: використовуючи художню літературу, вірші та оповідання як терапевтичні засоби, бібліотерапія пропонує рефлексивний досвід. Слухання або читання може викликати сильні емоції та ідеї [24, с. 189].

Вокальна терапія: вимовляючи своє ім'я вголос, співаючи чи озвучуючи емоції, люди знаходять унікальне середовище для передачі почуттів і роздумів, глибоко з'єднуючись зі своїм внутрішнім «я» [1, с. 34].

Драма-терапія: ця динамічна форма терапії заохочує рольову гру, що дозволяє учасникам приймати різні персонажі та досліджувати свої виклики з різних точок зору [12, с. 156].

Ізотерапія: підкреслює візуальний аспект арт-терапії. Цей тактильний досвід часто приносить негайну терапевтичну користь, що відзначають як терапевти, так і пацієнти [2, с. 267].

Терапія зображеннями: за допомогою театралізації пацієнти розігрують і втілюють свої емоції, думки та дії, пропонуючи багаторівневу терапевтичну зустріч [13, с. 230].

Інсталяція: пацієнти створюють просторові композиції, об'єднуючи різні елементи, щоб сформувати цілісне художнє відображення своїх емоцій або переживань [21, с. 19].

Музична терапія: ритм і мелодії музики пропонують терапевтичний відпочинок. У поєднанні з іншими формами мистецтва музика посилює лікувальний потенціал [8, с. 203].

Пісочна терапія: ця тактильна техніка використовує пісок, воду та мініатюрні фігурки, забезпечуючи інтерактивну платформу для екстерналізації [9, с. 134].

Пластикотерапія: ліплення за допомогою таких матеріалів, як глина чи пластилін, пропонує матеріальне середовище для формування емоцій, викликів і прагнень [17, с. 10].

Казкотерапія: залучення відомих казок або спільне створення нових пропонує нарративний підхід до розуміння власного шляху та проблем.

Танцювальна терапія: рух і ритм, підкріплені музикою, сприяють вираженню емоцій та звільненню від внутрішньої напруги. Прості хореографії під керівництвом терапевтів допомагають досягти терапевтичних цілей [19, с. 326].

Будь-який вид та форма арт-терапії – це активізація творчого потенціалу людини. На фізіологічному рівні ефект терапії пояснюється тим, що під час творчої роботи активно працює права півкуля мозку, що мало використовується в побуті. Щоденна робота, вирішення різноманітних проблем перевантажують ліву півкулю, тоді як права залишається менш задіяною. Але саме вона відповідає за почуття, психосоматику, а також сприйняття себе та інших. Наркоманія ще називається хворобою заморожених почуттів. Займаючись творчістю та активізуючи праву частину мозку, пацієнти відновлюють свій звичний, правильний розвиток [5, с. 272].

У роботі з особами, які страждають залежністю від психоактивних речовин, застосовується як індивідуальна, так і групова арт-терапія.

Групова арт-терапія є безцінним інструментом у лікуванні людей із залежністю від психоактивних речовин. Це унікальне невербальне середовище для самовираження та міжособистісного спілкування в групі, дозволяючи досліджувати та опрацьовувати складні емоційні проблеми, пов'язані із залежністю. П. Орджиллес вказує на важливість групових терапій, оскільки в них залежний відчуває себе визнаним і зрозумілим іншими учасниками групи, в яких він знаходить полегшення та певний ступінь благополуччя [20, с. 140].

Процес групової арт-терапії охоплює три етапи:

1. Підготовчі організаційні процедури та вихідна діагностика.

2. Корекційний етап, оцінка проміжних результатів.

3. Завершення роботи, оцінка кінцевих результатів [20, с. 143].

Групова арт-терапія розвиває почуття спільності серед учасників. Це спільне середовище забезпечує як підтримку, так і відповідальність, створюючи безпечний простір для самовираження та роздумів. У груповій динаміці учасники можуть резонувати з досвідом один одного, пропонуючи співпереживання, проникливість і розуміння, чого може бути важче досягти в індивідуальних умовах. Обмін творами мистецтва та інтерпретаціями може допомогти людям покращити свої навички спілкування, що є важливим компонентом довгострокового відновлення [18, с. 222].

Пацієнт сприймає заклад і групу як місце, де він може бути в безпеці і яке має брати участь у всіх його незручностях, щоб почуватися захищеним. Звідси успіх групового лікування, яке пропонує таке середовище тим, хто цього потребує. Групова терапія також сприяє розвитку рівня емпатії, оскільки вона відображається в досвіді, життєвих історіях та емоціях її учасників, через обмін або у самій пластичній роботі [15, с. 269].

Індивідуальне втручання стає особливо важливим, коли пацієнт стикається з додатковими викликами, які перевищують рамки його залежності. Це може бути супутня психічна або емоційна патологія, яка робить групову роботу менш ефективною або навіть неможливою. Фобії, глибокі травми або особливо важкі переживання можуть вимагати більш особистісного підходу до лікування.

У контексті індивідуальної роботи пацієнт отримує можливість зосередитися на своїх внутрішніх проблемах у безпечному та підтримуючому середовищі. Терапевт і пацієнт взаємодіють у тісному контакті, що сприяє більш глибокому розумінню ситуації. Творчий процес у цьому випадку виступає не просто як інструмент, а як міст, який допомагає об'єднати психоемоційний та когнітивний аспекти досвіду пацієнта, сприяючи розробці ефективних стратегій подолання залежності. До основних переваг індивідуальної арт-терапії відносять [13, с. 215]:

– Під час індивідуальних сеансів терапевт може приділяти клієнту більше уваги, дозволяючи глибше досліджувати особисті проблеми, травми та досвід, які можуть сприяти виникненню адиктивної поведінки.

– Індивідуальна арт-терапія дозволяє розвивати міцні терапевтичні стосунки. Цей зв'язок довіри може сприяти глибшому само-

аналізу та більш значущим терапевтичним втручанням.

Більшість закордонних авторів відзначають, що методи арт-терапії мають значний потенціал і навіть певні переваги порівняно з іншими психотерапевтичними підходами у лікуванні наркотичної залежності [18, с. 221]. Ці переваги включають таке [5, с. 274]:

- через творчий процес люди можуть досліджувати своє внутрішнє «я», розгадуючи особисті наративи, травми та мотиви, які можуть спричинити їхню залежну поведінку;

- арт-терапія може стати каталізатором для реалізації свого потенціалу, сприяння зростанню та досягненню особистих цілей;

- участь у створенні мистецтва дає людям відчуття волі, допомагаючи їм відновити контроль над своїм життям;

- медитативна природа створення мистецтва може дати можливість розслабитися, що має вирішальне значення для подолання стресів і тривог, пов'язаних із лікуванням;

- арт-терапія може допомогти полегшити деякі психологічні симптоми, пов'язані з абстиненцією та відновленням, даючи терапевтичний вихід для самовираження;

- заняття мистецтвом можуть допомогти вдосконалити моторику та покращити фізичну координацію, особливо якщо залежність мала згубні фізичні наслідки.

Дослідження Р. Марксен містить вичерпний огляд безлічі способів, за допомогою яких методи арт-терапії можуть бути вплетені в реабілітаційні програми, підкреслюючи цілісні переваги, які вони пропонують [16, с. 155].

Отже, у підсумку слід зазначити таке:

- арт-терапія є ефективним методом у процесі реабілітації наркозалежних. Проводячи арт-терапевтичні заходи в комплексі з іншими видами допомоги, можна підвищити загальну ефективність реабілітаційних заходів;

- психотерапевтична робота із застосуванням арт-терапевтичних технік реалізується на несвідомому рівні, що дозволяє тактовно, м'яко та екологічно для пацієнта регулювати процеси терапії та її глибину протягом певного часу;

- така терапія допомагає людям висловлювати ті почуття, які важко вербалізувати. За допомогою арт-терапії можна активніше досліджувати такі проблеми, як травми дитинства, що сприяють появі залежності, проблеми, пов'язані з появою депресії та тривоги, негативних почуттів, розуміння того, як залежність вплинула на відносини із сім'єю та друзями;

- образотворча діяльність у рамках психотерапії дозволяє пацієнтові реалізувати свій підвищений інтерес до власної особистості, що було б важче зробити іншим чином.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Austin D. The theory and practice of vocal psychotherapy. Songs of the self. London, UK : Jessica Kingsley, 2008. 224 p.
2. Case C., Dalley T. The handbook of art therapy. New York : Routledge, 2014. 316 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315779799>.
3. Degenhardt L., Hall W. Extent of illicit drug use and dependence, and their contribution to the global burden of disease. *The Lancet*. 2012. Vol. 379. No. 9810. P. 55–70.
4. Florence C.S., Zhou C., Xu L. The economic burden of prescription opioid overdose, abuse, and dependence in the United States, 2013. *Medical care*. 2016. Vol. 54. No. 10. P. 901.
5. Fulke P., Keller B. Empowerment through art: A role in addiction recovery? *Journal of Substance Abuse Treatment*. 1997. Vol. 14. No. 3. P. 271–275.
6. Gaete A., Gaete, J. On theoretical integration in psychotherapy. *Journal of Psychotherapy Integration*. 2015. Vol. 25. No. 2. P. 158–174. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0038883>.
7. Gilroy A., Tipple R., Brown C. (2011). Assessment in Art Therapy London; New York, NY : Routledge, 2012. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203140444>.
8. Grocke D., Wigram T. Receptive methods in music therapy: Techniques and clinical applications for music therapy clinicians, educators, and students. London and Philadelphia : Jessica Kingsley, 2007. 271 p.
9. Homeyer L.E., Sweeney D.S. Sandtray therapy: A practical manual. Routledge, 2017. 162 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315651903>.
10. Horay B.J. Moving towards gray: Art therapy and ambivalence in substance abuse treatment. *Art Therapy*. 2006. Vol. 23. No. 1. P. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.1080/07421656.2006.10129528>.
11. Iraurgi I., Corcuera N. Craving: concepto, medición y terapéutica. *Norte de Salud Mental*, 2008. No. 32. P. 9–22.
12. Jones P. Drama as therapy: Theory, practice, and research. New York : Routledge, 2007. 214 p.
13. Kapitan L. Introduction to Art Therapy Research. New York, NY : Routledge, 2017. P. 211–236.
14. Lai H.M., Cleary M., Hunt G.E. Prevalence of comorbid substance use, anxiety and mood disorders in epidemiological surveys, 1990–2014: A systematic review and meta-analysis. *Drug and alcohol dependence*. 2015. No. 154. P. 1–13.
15. Liebmann M. Art therapy for groups: A handbook of themes and exercises. London : Routledge, 2004. 452 p.
16. Marks R. The art of recovery: Integrating art therapy in rehabilitation programs. *Journal of Addiction Studies*, 2011. Vol. 25. No. 2. P. 153–169.
17. Moon C.H. Materials and media in art therapy: Critical understandings of diverse artistic vocabularies. Routledge, 2010. P. 3–47.
18. Moore J. Art therapy with substance abusers: A review of the literature. *The Arts in Psychotherapy*, 2002. Vol. 29. No. 3. P. 215–223.
19. Moore T.H., Zammit S., Lingford-Hughes A., Lewis G. Cannabis use and risk of psychotic or affective mental health outcomes: a systematic review. *The Lancet*, 2007. Vol. 370. No. 9584. P. 319–328.

20. Orgillés P. Arteterapia en las drogodependencias. *Arteterapia: Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social*, 2011. Vol. 6. P. 135–149.
21. Potash J.S., Bardot H., Moon C.H., Napoli M.M. Art therapy in art museums: Promoting social connectedness and psychological well-being of individuals with substance use disorders. *The Arts in Psychotherapy*, 2019. No. 63. P. 18–26.
22. Rhyne J. “Gestalt art therapy,” in *Approaches to art therapy*. Abingdon : Routledge, 2016. P. 212–229. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315716015-20>.
23. United Nations Office on Drugs and Crime. *World Drug Report*, 2019. URL: https://www.swansea.ac.uk/media/IDPC-analysis-to-UNODC-WDR-2019_EN.pdf (дата звернення: 20.09.2023).
24. Zerubavel N., Wright M.O. The dilemma of bibliotherapy: A critical review of the literature. *The Arts in Psychotherapy*, 2012. Vol. 39. No. 3. P. 187–191.